

ІСТОРІЯ НАУК

МИКОЛА НИКИФОРОВИЧ ЗАЙКО – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ – ПАТОФІЗІОЛОГ, ПЕДАГОГ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

(до 100-річчя від дня народження)

22 березня 2008 р. наукова та медична громадськість України відзначає 100 років від дня народження Миколи Никифоровича Зайка – члена-кореспондента АМН СРСР, заслуженого діяча науки України, лауреата Державної премії України, доктора медичних наук, професора, відомого вченого-патофізіолога, педагога та громадського діяча.

Він був сучасником таких видатних українських патофізіологів середини та другої половини ХХ століття, як М.М.Сиротинін, М.М.Горев, В.П.Комісаренко, Р.Є.Кавецький, Д.О.Альперн та ін. У цій когорті, як і в історії української патофізіології, йому належить чільне місце.

М.Н.Зайко народився в 1908 р. в м. Актюбінську (Казахстан) в багатодітній сім'ї робітника-залізничника. Після закінчення школи деякий час працював робітни-

ком у залізничному депо. За сумлінну працю отримав направлення для вступу на медичний факультет 2-го Московського державного університету, в якому навчався з 1926 по 1931 р.

Курс патологічної фізіології пройшов безпосередньо у О.О.Богомольця, який тоді очолював відповідну кафедру цього навчального закладу. Активно працював у студентському науковому гуртку, виконав експериментальне дослідження з вивчення впливу видалення гіпофіза на розвиток набряку у дослідних тварин. Як обдарованого випускника, що цікавився проблемами патофізіології, О.О.Богомолец рекомендує М.Н.Зайка до вступу в аспірантуру при Академії наук СРСР у Ленінграді. Після закінчення аспірантури в 1933 р. М.Н. Зайко працює в Інституті експериментальної медицини – спочатку у відділі, який очолював професор Ю.С.Лондон, а згодом під безпосереднім керівництвом акад. М.М.Анічкова. За сумісництвом займається викладацькою діяльністю на посаді асистента, доцента в ІІ Ленінградському медичному інституті на кафедрі патологічної фізіології, яку очолював проф. Л.Р. Перельман – один з перших учнів О.О. Богомольця. Саме цих чотирьох видатних учених М.Н.Зайко вважав своїми учителями, пишався цим, завдячував долі, що вона звела його з ними.

Підготовкою під науковим керівництвом М.М.Анічкова та захистом докторської дисертації «Експериментальні дослідження нейропаралітичного кератиту» в 1949 р. завершується ленінградський період діяльності М.Н.Зайка. До цього слід додати, що в блокадні роки Микола Никифорович очолював лабораторію у військовому

госпіталі, а з 1942 по 1946 р. працював на посаді інструктора у відділі науки Ленінградського міському ВКП(б).

В 1950 р. М.Н.Зайко обирається на посаду завідувача кафедри патофізіології Одеського медичного інституту ім. М.І. Пирогова, в якому працює до 1960 р. Якийсь час обіймає посаду проректора з наукової роботи. В цей період остаточно визначилися два основних напрямки його роботи, в яких Микола Никифорович буде працювати протягом усього подальшого життя. Один з них – основний – це проблема нервової трофіки та нейрогенних дистрофій. Започаткована видатним французьким ученим Ф.Мажанді ще в 1824 р., в працях М.Н.Зайка розв'язання цих питань знайшло свого гідного продовжувача.

Використовуючи сучасну методичну базу, М.Н.Зайко та його учні – експериментатори та клініцисти – всебічно дослідили нейродистрофічні зміни в тканинах ока, носа, ротової порожнини, в інших органах і тканинах з порушеною іннервацією.

З проведених у цьому напрямку робіт було зроблений важливий висновок про головну роль у розвитку нейродистрофічних змін порушень чутливої іннервації. Відповідну схему патогенезу нейродистрофічного процесу надалі, у міру того, як було відкрито аксоплазматичний (безімпульсний) тип нервового впливу, імунний та інші механізми ушкодження, М.Н.Зайком було істотно доповнено.

Другою важливою проблемою, над якою Микола Никифорович почав працювати ще в одеський період, – це проникність гістогематичних бар'єрів.

Це питання також є інтердисциплінарним. Воно хвилює вчених ще з часу відкриття гематоенцефалічного бар'єра, зробленого чисто випадково у 80-х роках ХІХ ст. геніальним німецьким вченим П.Ерліхом. В цій проблемі не менш відоме ім'я академіка Л.С.Штерн, якій належить визначення більш загального поняття

«гістогематичні бар'єри», їх морфологічного субстрату та фізіологічних функцій, сучасна класифікація. Тому справедливим буде згадати імена наших славетних українських учених (О.О.Богомольця, О.І.Смирнову-Замкову, М.Д.Стражеско, Є.І.Чайки), які ввели в науку, здається, більш вдалий термін «гематопаренхіматозні бар'єри», а також ґрунтовно дослідили зміну їх функції та структури за умов патології.

Заслугою М.Н.Зайка є організація в 50-ті роки при кафедрі патофізіології Одеського медичного інституту радіоізотопної лабораторії та широке використання в наукових дослідженнях ізотопного методу для вивчення функції гістогематичних (гематопаренхіматозних) бар'єрів у нормі та при лихоманці, гіпоксії, алкогольної інтоксикації, черепно-мозковій травмі, недостатності надниркових залоз, перитоніті тощо.

Під час перебування в довготривалому науковому відрядженні в Німеччині (1955–1957 рр.) М.Н.Зайко організував першу самостійну кафедру (інститут) патологічної фізіології в німецьких університетах (м. Йена, Університет ім. Ф.Шіллера), а при ній радіоізотопну лабораторію, чи не одну із перших на медичному факультеті.

Збереглися оголошення про лекції професора М.Н.Зайка «Використання ізотопів в медицині», прочитані ним у м. Йена, м. Галле (НДР) та навіть у Західному Берліні. Уряд НДР високо оцінив роботу М.Н.Зайка в Університеті ім. Ф.Шіллера, нагородивши його медаллю «За заслуги перед державою». Перед від'їздом з Німеччини М.Н. Зайко передав керівництво кафедрою своєму учневі професорові Е. Гьотце, а в дар від університету отримав чудовий мікроскоп Цейса, який, згідно з розпорядженням М.Н. Зайка, тепер зберігається на кафедрі патофізіології НМУ як дорогоцінна реліквія та доказ того, що М.Н.Зайко своєю діяльністю у Німеччині частково повернув борг німецьким патологам (Вірхов, Ціглер, Шаде та ін.) за підготовку

українських патофізіологів (Н.А.Хржонщевського, В.В.Підвисоцького, М.М.Сиротиніна та ін.) в кінці XIX ст. на початку XX ст.

З 1960 р. і до кінця свого життя М.Н.Зайко працював на кафедрі патофізіології Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця (до 1986 р. на посаді завідувача, а з 1986 р. – професора кафедри; в другій половині 60-х років був деканом лікувального факультету).

Київський період наукової та педагогічної діяльності М.Н.Зайка був найбільш тривалим і найбільш плідним. В перші роки після переїзду до Києва співробітники кафедри продовжували працювати над тематикою, яка дісталась у спадок від Є.О. Татаринова, В.П. Комісаренка та М.М. Сиротиніна (проблеми пухлинного росту, ендокринопатій, реактивності, гіпоксії, патогенної дії факторів космічного польоту), та поступово проблеми судинної проникності, особливо нервової трофіки та нейрогенної дистрофії, стали домінуючими. На базі кафедри було організовано та проведено дві всесоюзні конференції спеціально з питань нервової трофіки (1969, 1974 рр.). За цикл наукових праць з цієї проблеми М.Н.Зайка було нагороджено премією ім. О.О. Богомольця НАН України, пам'ятними медалями наукових товариств та установ інших країн (Ф.Шіллера – Німеччина, Я. Пуркінє – Чехія, О.Д.Сперанського – Росія).

Всього М.Н.Зайку належить близько 120 наукових праць, в тому числі кілька монографій. Видатним досягненням М.Н.Зайка у 70-ті роки була підготовка та видання підручника «Патологічна фізіологія» (1977 р.). В історії кафедри це був третій підручник, який як і перші два (професора В.В.Підвисоцького – 1891 р. та професора В.К.Ліндемана – 1910 р.) було визнано одним з кращих у країні. В 1981 р. авторський колектив підручника було удостоєно почесного звання лауреатів Державної премії України. Під його науковим керівництвом

підготовлено 23 доктори та 36 кандидатів наук, серед них 10 лауреатів Державної премії України. Його учні (Г.М. Бутенко, О.Г. Резніков, Е.В. Гюлінг, В.А. Міхньов, Ю.В. Биць) є членами НАН, АМН та АПН України. Учні М.Н.Зайко очолюють кафедри та наукові лабораторії в Москві, Києві, Дніпропетровську, Івано-Франківську, Одесі та інших містах.

Нарешті, слід згадати, як багато зробив Микола Никифорович, протягом майже 30 років очолюючи спочатку Київське (1962–1966 рр.), а потім і Українське товариство патофізіологів (1966–1991 рр.). Під його безпосереднім керівництвом організовано 8 наукових конференцій. Українські патофізіологи, як і сам Микола Никифорович, були активними учасниками багатьох міжнародних конгресів і конференцій (Йена, Берлін, Прага, Варна та ін.). Своє відношення до громадської роботи, зокрема в науковому товаристві, М.Н.Зайко перейняв від академіка М.М.Анічкова, при якому ще в кінці 40-х років він виконував обов'язки секретаря Ленінградського товариства патологів (патофізіологів і патологоанатомів). Це відношення будувалося на думці, що ця робота, насамперед голови та секретаря правління, здійснюється безкорисно в інтересах великої кількості наукових працівників і викладачів для підвищення їх кваліфікації, рівня загальнотеоретичної та спеціальної підготовки, педагогічної майстерності. Великою заслугою М.Н. Зайка є організація, починаючи з 1974 р., щорічних читань пам'яті академіка О.О. Богомольця.

М.Н.Зайко помер 25 грудня 1991 р. Його поховано на Байковому цвинтарі.

В історії науки, в історії Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця М.Н.Зайко залишиться як видатний представник української патофізіологічної школи, а в пам'яті учнів і сучасників – як яскрава, сильна, непересічна особистість.

Ю.В. Биць